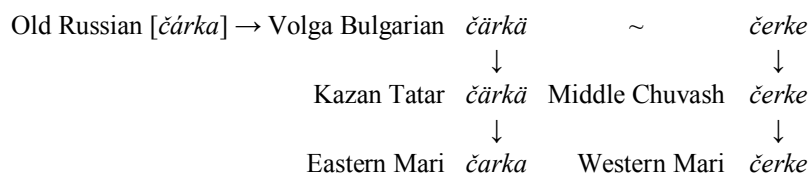

AGYAGÁSI KLÁRA

A lexikális közvetítés mint a nyelvi areák domináns nyelvének jellemző működési mechanizmusa

In the first part of the paper the author provides an overview of the typology of language areas, the possible working mechanisms of the dominant languages in general, and a short characterisation of the Volga–Kama language area. The second part contains a case study: the author demonstrates the concrete phonetic details of the borrowing of Old Russian *čarka* ‘goblet’ by the different Volga Bulgarian dialects and shows the two ways of its transmission to Mari:

1. A nyelvi areák működési mechanizmusai – tipológiai áttekintés

Alig több, mint 80 évvel azután, hogy N. Trubetzkoy és R. Jakobson a nyelvi kapcsolatok új típusát, a nyelvszövetség (Sprachbund¹) fogalmát bevezette a történeti nyelvleírás eszköztárába, az utóbbi évtizedekben nemcsak sor került a különböző kontinenseken fellelhető nyelvszövetségek számbavételére,² hanem megtörtént ezek különböző szempontok szerinti osztályozása és működési mechanizmusaik szerinti tipologizálása is.

¹ A nyelvszövetség (Sprachbund) Jakobson terminusa, ami Jakobson 1931/1971-es munkája nyomán terjedt el a nyelvtudományban. E terminust azonban az utóbbi évtizedekben egyre inkább felváltja a nyelvi area kifejezés. A jelenséget valószínűleg egyfajta szemantikai korrekciós szándék magyarázhatja. A szövetség ugyanis az általános szóhasználatban a benne résztvevő felek akaratán nyugvó előre eldöntött, szándékos meg egyezés, ami a nyelvekkel összefüggésben aligha lehet helytálló. És minthogy a fogalomnak a kezdetektől fogva meghatározó jegye a résztvevő nyelvek nyelvterületének a közössége, méltán nyert polgárjogot a nemzetközi irodalomban a nyelvi area kifejezés.

² A továbbiakban én is ezt fogom előnyben részesíteni.

² Az eurázsiai nyelvi areák áttekintését l. Helimski 2003.

A 20. század első felében a „nyelvszövetség” olyan, különböző eredetű, egymással érintkező nyelvek történeti kölcsönhatását jelentette, ahol az egyik nyelvből kiinduló (az adott nyelvben történetileg vagy a rendszerelvűség által megalapozott) nyelvi változások átlépik saját nyelvterületük határait és egy másik nyelvre is kifejtik hatásukat, befolyásolva ezáltal a másik nyelv további változásának a menetét.

Időközben a fogalom fent leírt értelmezése már a 20. század második felére jelentősen bővült. S. Thomason és T. Kaufman (Thomason – Kaufman 1988: 46–57) a nyelvi areák kétféle típusát különíti el attól függően, hogy miben áll és milyen módon jut érvényre a nyelvi változásnak a közös területi elhelyezkedésből fakadó új tartalma. Az első típusban a „fenntartás és kölcsönzés forgatókönyvét” (maintenance and borrowing scenario) tartják meghatározónak a szerzők, melyben a szókészlet, a fonológia és a szintaxis mint nyelvi szintek lehetnek érintve. A második típus nyelvi változásaiban dominál a „nyelvváltás és nyelvcsere forgatókönyve” (shift and transfer scenario).

L. Campbell (1998) a nyelvi areákat létrejöttük különbségei szerint sorolja két csoportba. Az első csoportba tartozó nyelvi areák kialakulásának történeti folyamata forrásokkal hozzáférhető és történetileg leírható, ezért ezt a típust történeti (historical) típusnak nevezi. A második típus (circumstantial) azokat az areákat foglalja magába, melyek esetében csak az areába tartozó nyelvek száma és a konvergáló nyelvi jelenségek mint a folyamatok végeredményei határozhatóak meg, ezért ezek csak körülírhatóak, de nem rekonstruálhatóak.

L. Johanson (2002) a nyelvi kapcsolatok működési mechanizmusaként a kód-másolást nevezi meg. A nyelvi kód valamely nyelv konkrét korban érvényes reprodukciós szabályrendszerét jelenti, melyet egy másik nyelv teljesen vagy részlegesen lemásolhat. A kód-másolás Johanson eredeti felfogásában tipikusan strukturális jellegű non-lexikális változás, de az időközben lefolytatott kutatások megmutatták, hogy érintheti a szókincset is (vö. Róna-Tas – Berta 2011). Működhet két kontaktáló nyelv viszonylatában, csakúgy mint nyelvi areán belül.

Végül P. Muysken (2000) Weinreich (1953) szociolingvisztikai megközelítést felhasználva a domináns és nem domináns nyelvek viszonyáról, a nyelvi areák négy altípusát definiálja. Az első típusba azok tartoznak, ahol az area valamennyi tagja egy kihalt domináns nyelv hatását mutatja. A második csoport tagjai valamennyien egy velük egyidejűleg létező domináns nyelv hatásait tükrözik. A harmadik típusban az area bármely nyelve megjelenhet egy olyan népesség második nyelveként, mely népesség korábban egy közben kihalt, nem domináns nyelvet beszélt. Végül a negyedik típusban az area bármely nyelve megjelenhet egy olyan közösség második nyelveként, mely közösség eredetileg az area egy másik nem domináns élő nyelvének a hordozója.

A Volga–Káma-vidéki nyelvi area kutatása közel fél évszázados múltra tekint vissza. A kutatástörténet (Serebrennikov 1972, Bereczki 1983, 1984, 1993,

2005, 2007, Róna-Tas 1976, 1982, 1988, Agyagási 1998, 2000, 2012, Johanson 2000, 2013) ez idő alatt feltárta, hogy ez az area a történelmi típusba tartozik, melynek története rekonstruálható, de az areában részt vevő nyelvek teljes köre pillanatnyi ismereteink szerint nem. A nyelvi area történetében markánsan elkülönül a 9. századtól a 16. századig tartó szakasz (mely során a politikai hatalmat előbb a volgai bulgár, majd a kazányi tatár nyelvű népesség gyakorolta, az orosz népesség pedig az areán kívül helyezkedett el), valamint a 16. századtól a 20. századig tartó időszak, amikor is az area egészére beolvadt az orosz birodalomba. A Volga-Káma-vidéki nyelvi area olyan hosszú ideig létezett, és a nyelvi kontaktusoknak annyira gazdag tárházát reprezentálja, hogy tipológiai leírására nem elég a fentebb bemutatott tipológiák egyike: egyidejűleg használható valamennyi bemutatott tipológia.

A korai korszakban az areában a volgai bulgár (9–13. sz.) volt domináns nyelvi pozícióban, de a tatárjárás után alárendelt helyzetbe került, sőt bizonyos nyelvjárásai kihaltak és szubsztrátum-nyelvként funkcionáltak tovább. A kutatás feltárta, hogy a volgai bulgár nyelv nyelvjárásai változásai különböző mértékben a nyelv minden szintjéről tovább terjedtek a környező, főleg finnugor nyelvekre, és ezekben a többoldalú nyelvi kapcsolatokban a nyelvi area nagyon sokféle működési mechanizmusa valósult meg: kétnyelvűség, részleges non-lexikális kódolás, tükörszóalkotás, lexikális kölcsönzés, lexikális közvetítés, nyelv-váltás, nyelvcsere, szubsztrátum-hatás. A jelenségek tudományos leírása távolról sem teljes, az eddig elvégzett munkáról az áttekintő bibliográfiát l. Agyagási 2010: 31–37. Az alábbi esettanulmány a lexikális közvetítés egy példáját mutatja be.

2. Az óorosz *čarka* 'kehely, serleg' szó elterjedése a Volga-Káma vidéki nyelvi areában. Esettanulmány

Az alábbiakban az óorosz kor keleti szláv jövevényszavainak példáján kívánom bemutatni, hogyan is működött a lexikális közvetítés a Volga-Káma vidéki nyelvi areában. Mielőtt azonban a konkrét szó elterjedését vizsgálnám, szükséges szót ejteni a volgai bulgár közvetítés időrendjéről és a közvetítést bizonyító hangtani vagy strukturális kritériumokról.

Amint az közismert, a volgai bulgár nyelvjárások már a 10. században kialakították kapcsolataikat az óorosz kori keleti szláv nyelvjárásokkal, amit két keleti szláv (azon belül feltehetően ónovgorodi), nazálissal átvett jövevényszó (kszl. **kqžela* 'kenderkóc', **gqba* 'gomba') tanúsít, vö. Agyagási 1992. E szavakat aztán kis időbeli eltéréssel követték további más, kulturális kellékeket, szereplőket vagy kereskedelmi termékeket megnevező társaik (kszl. **baŋa* 'fürdőház', **cěpъ* 'csép' **degьtъ* 'kátrány' **kьniga* 'könyv', **kьjevъ* 'Kijev', **měxъ* '(prém)zsák', **mur'ja* 'kémény', **rusъ* 'orosz', **rъžъ* 'roz's'). Valamennyi felső-

rott óorosz kori keleti szláv szó a kései nyugati ótörök³ kor fonológiai és strukturális normái szerint illeszkedett be a volgai bulgár (VB) nyelv valamelyik nyelv-járásába:

Kszl. *kožel'a	→ VB *künjälä
Kszl. *goba	→ VB *gümbä ⁴
Kszl. *baña	→ VB *bänja > *mänja ⁵
Kszl. *cěpъ	→ VB *čäp ⁶
Kszl. *degъtъ	→ VB *teküt ⁷
Kszl. *kьniga	→ VB *känike > *küneke ~ *kinäkä ⁸
Kszl. *kьjewъ	→ VB *kiyew > *kiyeü
Kszl. *měxъ [mjex] ⁹	→ VB *müyix ¹⁰
Kszl. *mur'ja	→ VB *murja ¹¹
Kszl. *rusъ	→ VB. *urus
Kszl. *rъžъ	→ VB *ariš ~ araš

A lexikális közvetítés, mint az élő domináns nyelvek működésének általános gyakorlata a volgai bulgár esetében korán megjelent. A keleti szláv *goba szót a

³ A kései nyugati ótörök korszak a nyugati ótörök nyelvterületen élő ogur és kun nyelv-járások történetének 9–13. századig terjedő szakasza. A nyugati ótörök terminust (a korábbi bulgár-török helyett) Róna-Tas András vezette be (Róna-Tas 1998) és alkalmazta a magyar nyelv ótörök jövevényszó-állományának vizsgálata során (Róna-Tas – Berta 2011). A terminusváltás okairól l. az idézett műről írott recenzióban részletesen (Agyagási 2012).

⁴ E szóban a magánhangzók artikulációjának változását a hátul képzettől az elől képzett minőségbe a keleti szláv szóban előforduló gutturális mássalhangzó (g) fonetikai minősége váltja ki. Ez a hangminőség ugyanis hiába számított velárisnak a keleti szlávban, fonetikailag nem a török ğ-hez, hanem a g-hez állt közel. Amint az ismeretes, az ótörök korban és a középtörök korszak korai szakaszában a gutturálisok elől és hátul képzett allofónja a magánhangzó-harmónia szabályai szerint vett részt a szavak felépítésében.

⁵ A szó Volga-vidéki képviseléről bővebben l. Agyagási 2005: 68–69.

⁶ A szó Volga-vidéki képviseléről bővebben l. Agyagási 2005: 204–205.

⁷ A rekonstrukció hangtani részleteit l. Agyagási 1999.

⁸ A rekonstrukció hangtani részleteit l. Agyagási 1994b.

⁹ A volgai bulgár recipiens alak azt mutatja, hogy a donor nyelvjárásban a jaty fonéma /ě/ fonetikai realizációja nem lehetett más, mint az [je] diftongus, ugyanis a volgai bulgár hangkészletben volt ilyen hangminőség, A részleteket l. Agyagási 2008.

¹⁰ A volgai bulgár szó hangrendje ebben az esetben azért váltott mélyre, mert a szóban keleti szláv χ fordult elő. Minthogy ez a hang a volgai bulgárban a hátul képzett q fejleménye volt, és a környezetében csak hátul képzett magánhangzók jelenhettek meg ebben a korban, a jövevényszavakban is a χ veláris hangrendje határozta meg a magánhangzók veláris fonetikai realizációját.

¹¹ A szó Volga-vidéki képviseléről bővebben l. Agyagási 2005: 151–152.

volgai bulgár egyik nyelvjárása még a közpermi kor idején (10. századdal bezárólag) átadta az ősspermi (PP) szókészletbe:

Kszl. **goba* → VB **gümbä* → PP **gombi* > (zürj. *gob*, votj. *gubi*)¹²

A keleti szláv szavak közvetítésének általános gyakorlata azonban a tatárjárást közvetlenül követő időszakban erősödött fel, amikor is a Volga-vidék nyelvi és etnikai térképe teljesen átrajzolódott. A tatárok elől való menekülés eredményeképp ekkor került közvetlen szomszédságba a bomló kései ősmari és a volgai bulgár több nyelvjárása (a mari etnogenezisről l. Agyagási 1999).

A mari nyelvjárásokból kimutatható legkorábbi, gutturálisokat tartalmazó keleti szláv jövevényszavak mind magukon viselik a volgai bulgár közvetítés nyomát (nevezetesen a magánhangzók hangrendi váltását gutturálisok környezetében),¹³ és megvan az a sajátosságuk, hogy a recipiens formájukat a mai nyelvjárási adatok alapján nem lehetséges egységes ősmari alakként¹⁴ rekonstruálni. Vagy azért, mert a szónak csak a keleti vagy a csak a nyugati dialektusban van meg a képviselője, vagy ha mindkét nagy nyelvjárási blokkban kimutatható a szó, akkor hangtanilag csak kétféle, párhuzamosan létező ős-keleti mari és ős-nyugati mari variánsok jeleníthetők meg. Mindez arra mutat, hogy a közvetített keleti szláv kölcsönzések idején az ősmari nyelvi egység földrajzilag már nem létezett, miközben az ősmari strukturális normák még működtek:

Kszl. * <i>køžela</i>	→ VB * <i>künjele</i>	→ ős-keleti mari. * <i>künžōla</i> ¹⁵
Kszl. * <i>køniga</i>	→ VB * <i>kñäkä</i>	→ ős-keleti mari * <i>kñnaya</i>
Kszl. * <i>degьть</i>	→ VB * <i>teküt</i>	→ ős-keleti mari * <i>teγōt</i>
		→ ős-nyugati mari * <i>tiγōt</i>

De nem csak az ősmari nyelvi és földrajzi egység nem létezett, hanem a közvetítő domináns volgai bulgár nyelvjárások státusza is megváltozott. A volgai bulgár–mari nyelvi kapcsolatok éppen annak az új történelmi helyzetnek köszönhetően jöttek létre, hogy a tatárjárás következményeként a volgai bulgárok politikai dominanciája megszűnt, nyelvi dominanciája pedig hanyatló fázisba került. A volgai bulgár nyelvjárások helyi szinten közvetítették szókészletük lexikális elemeit új szomszédai nyelvébe, a már földrajzilag elkülönült ős-keleti mari és ős-nyugati mari nyelvjárási blokk helyi változataiba.¹⁶ Ezt a megállapí-

¹² L. Róna-Tas 1988: 761.

¹³ A közvetítés tényére először Bereczki Gábor hívta fel a figyelmet, vö. Bereczki 1968.

¹⁴ Az ősmari egység a tatárjárásig maradhatott fenn, l. Bereczki 1994: 4–19.

¹⁵ A rekonstrukció hangtani részleteit l. Agyagási 1994a.

¹⁶ A volgai bulgár nyelvi dominancia jellegének változását az is mutatja, hogy nemcsak volgai bulgár → mari hanem mari → volgai bulgár irányú lexikális kölcsönzések is történtek (vö. Agyagási 2000), továbbá a non-lexikális jellegű kódmásolás is kétirányú folyamatként realizálódott, vö. Bereczki 1983, Agyagási 1998, 2002.

tást az óoroszon kívül alátámasztják a mari nyelvjárásoknak azok a középmongol jövevényszavai is, amelyek volgai bulgár közvetítéssel kerültek a mariba (vö. Róna-Tas 1982). A mari és a csuvas nyelv középmongol jövevényszavai ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a tatárjárást követően a volgai bulgár–mari érintkezések korai fázisával párhuzamosan a tatár nyelvi hatás is erősödni kezd,¹⁷ hiszen a középmongol jövevényszavak másik része tatár közvetítéssel került a mari (és csuvas) nyelvjárásokba. Az átmeneti helyzetből következő lexikális közvetítés esetét mutatja az óorosz *čarka* 'talpas pohár, serleg' szó elterjedése a mari nyelvjárásokban.

A szó az ünnepi asztal míves, kézműipari tárgyát nevezi meg az óoroszbán. Ez a tárgy a középkori kultúrákban mindig a házigazda tehetőségét jelenítette meg, ezért volt nemritkán különleges kereskedelmi termék.¹⁸ Amint az alábbiakban ezt a nyelvi adatok alátámasztják, a Volga-vidéken a szó óorosz eredetű, és volgai török közvetítéssel került a mari nyelvjárásokba.

Orosz adatok: Or. irod.: *чарка* 'небольшой сосуд для питья вина' (Ожегов 1973); Or. nyj.: (hely nélkül) *чарка* 'stopka, кубок, стакан, рюмка, из чего пьют водку, вино' (Dal' 4: 582); Or. tört.: *чард* 'чаша, чарка' (Нап. на чар. д. 1156 г., Sreznevskij III, 1471). A szó az összl. eredetű **čara* főnév (Trubačev 4: 21) *-čka* képzős óorosz kori származéka (vö. Varbot 1969: 80-81). A szó történetéről l. még Vasmer 4: 316.

Volgai török adatok: Csu. irod.: *čerкке* 'рюмка, стопка' (Skvorcov 1982); Csu. nyj.: *virjal* (Ядр.), *anatri* (Сред. Юм.) *čerke* 'чарка, рюмка' (Ašmarin 15: 176); *virjal* (В. Олг.), *anatri* (Изамб.) *čerкке* 'чарка, рюмка' (Ašmarin 15: 176); *čerké* 'чарка' (Ahlqvist 1856/2008: 62). Tat.irod.: *čärkä* 'чарка, рюмка' (TRSl.); Tat. nyj.: központi (каз-ар-мам.; минз.), *miser* (мал.) *čärkä* 'маленькая деревянная чаша); központi (нгб.-крш.) 'рюмка с ножкой' (TTDS 1969: 502).

Mari adatok: Mari irod.: *чарка* 'рюмка'; Mari nyj.: В М *tšerke* 'Branntweinglas' (Beke 9: 3037); Ob₂ *tšerke* (Azikowo) *tšerke*, Ok (auch MalK) Ms *tšerke* 'Schnapsglas, Becher' (Moisio – Saarinen 2008: 91); UJ C Č *tšarka*, UP *tšarkâ*, CČ JT *tsarka*, V K *tsärkä* 'Branntweinglas' (Beke 9: 3037); Okr, Mm₂ *tšarka*, Mm₁ *tšarka*, MMu *tsarkà*, NW W *tsärkä* 'id.' (Moisio – Saarinen 2008: 91).

¹⁷ A tatárjárást követően a Volga-vidéken az Arany Horda politikai korszaka következett. Az e korszakra rekonstruált nyelvi kapcsolatok tanulságai azt mutatják, hogy ez a korszak a nyelvi area története szempontjából átmeneti kornak tekinthető, amikor a volgai bulgár dominanciája hanyatlik, a kazanyi tatár nyelvi dominancia pedig kiépülően van, vö. Agyagási 2012: 26–30.

¹⁸ A nyugati ótörök nyelvterületnek az ősmagyarokkal érintkező részén ugyanezt a tárgyat *širlig* alakban használták, (vö. magyar *serleg*), mely a kínai *tsir* 'máz, bevonat' szó nyugati ótörök *-lXg* képzős származéka (vö. Róna-Tas – Berta 2011: 721–723).

Az orosz szó átvétele a mari irodalmi nyelvben és nyelvjárásaiban többféleképpen magyarázható. A mari irodalmi nyelvi adat nagy valószínűséggel az orosz irodalmi nyelvi alak kései, közvetlen átvétele.

A mari nyelvjárás adatok egy részében (UJ C Č *tšarka*, UP *tšarkô*, CČ JT *tsarka*, Mm₂ *tšarka*, Mm₁ *tvarka*, MMu *tsarkà*) a szó hangrendje megegyezik az orosz szó hangrendjével. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezekben a nyelvjárásokban az orosz szó közvetlen átvételét kell látnunk. Ugyanis az idézett nyelvjárás csoportok földrajzilag olyan helyen helyezkednek el, amelyek történetileg korábban kerültek közvetlen érintkezésbe a kazáni tatár központi nyelvjárásának helyi változataival, mint az oroszsal. A mari alakok lehetnek korai közép-kipcsak kori átvételek a kazáni tatárból, a tárgyaló szó a kazáni tatárban (mind a központi, mind a miser nyelvjárásban) pedig korai közép-kipcsak kori közvetlen átvétel a volgai bulgárból, l. alább. A tatár alakok szintén mutatják az orosz szó hátul képzett magánhangzójának megváltozását (*ä*-re *k* környezetében). A nyílt *ä* hangot azonban a keleti mari nyelvjárások a mari–tatár, mari–csuvas nyelvi kapcsolatok kezdetén *a*-val helyettesítették, mert nem volt meg a hangrendszerükben ez a fonetikai minőség¹⁹ (a kései ősmari első szótagi magánhangzó-állomány rekonstrukcióját l. Bereczki 1994: 115).²⁰

A mari nyelvjárás adatok harmadik csoportja az orosz szó veláris vokálisai-val szemben mindkét szótagban *e* magánhangzót tartalmaz. A kérdés az, hogy hol, mikor és miért jött létre ez a harmadik változat.

Történetileg a *čarka* 'kehely, serleg' szót legkorábban a volgai bulgár nyelvjárások kölcsönözhatték az óoroszról. Az óorosz szó hangtani felépítése nem ad támpontot a kölcsönzés idejének pontosabb behatárolására. Az óorosz szókezdő *č* a klasszikus ósszláv kortól kezdve palatális affrikáta volt, aminek az óorosz–volgai bulgár nyelvi kapcsolatok kezdetétől – 9. sz. második fele – a központi

¹⁹ A mari nyelvjárásokban a török jövevényszavak *ä* hangjának *a*-val való helyettesítését többek között jól példázzák egy végső fokon arab eredetű, első szótagi *ä*-t tartalmazó kazáni tatár jövevényszó keleti mari helyi képviselői: ar. *ḥālī* 'jetzig; gegenwärtig, bestehend' (Schnerer 1977: 56) → korai középtatár **hāli* (> tat. *älē* 'id.', vö. TRSI p. 729) → keleti mari (Okr Ok Ms Mm_{1,2} Mup, Mm₃ Mmu) *ala* 'vielleicht, wohl, doch, möglich', vö. Moisiso – Saarinen 2008: 7. Ugyanezt a szót a keleti mari más helyi változatai a középkipcsak kor későbbi fázisában vették át, amikor az erős tatár hatás eredményeképp már megjelent az *ä* a keleti mari dialektusban: Ob *älä* 'id.' (Moisiso – Saarinen uo.), B M JO *älä* 'talán, vajon, vagy' (Beke 1997: 39).

²⁰ Megjegyzendő, hogy újabban Aikio rekonstruálta a proto-mari első szótagi magánhangzórendszert (Aikio 2014). Az ő rekonstrukciójában jelen van első szótagban a proto-mari *ä* fonéma, melynek azonban a keleti nyelvjárás blokk helyi változataiban (B, Ka, Kr, M, MU S) *a* a mai képviselője (p. 143), tehát Aikio *e* nyelvjárás térségben *ä* > *a* változást tételez fel.

volgai bulgár nyelvjárásban (a sírfeliratok nyelvében) fonetikailag ugyanolyan palatális affrikáta felelt meg (l. részletesebben Róna-Tas – Berta 2011: 1088–1094, 1149–1150). Az óoroszl szó összes többi hangjának is megvolt a pontos volgai bulgár megfelelése, viszont nem estek egybe a két nyelvben a strukturális szabályok. Amint azt már láttuk, az óoroszl *k* környezetében veláris szótagharmonia volt érvényben, míg a volgai bulgárban elől képzett magánhangzós tőharmonia. Éppen ezért az óoroszl szó volgai bulgár kópiájában az *a* fonémát strukturális okokból elől képzett magánhangzó-fonéma, az /ä/ kellett hogy felváltsa. A volgai bulgárban azonban az /ä/ fonémának kétféle allofónja volt, a nyílt [ä] és a zárt [e]. Ezek a korai volgai bulgár nyelvjárásokban váltakoztak, amit a korai orosz jövevényszavak volgai bulgár megfelelései pontosan megörökítettek.²¹

Kszl. *køžela → VB *künjele
 Kszl. *goba → VB *gümbä
 Kszl. *køniga → VB *kñäkä
 KSzl. *krupa → VB *kürpe

Ennek figyelembe vételével az óoroszl *čarka* szó volgai bulgár adaptációja kétféleképp történhetett:

Óor. [čarka] → VB čärkä ~ čerke

A központi volgai bulgár nyelvjárás hordozói a 13. század közepéig zavartalanul tudtak kereskedni az óoroszl kereskedőkkel, ez alatt az idő alatt kellett megtörténnie a szó volgai bulgárba való beilleszkedésének. A tatárjárás után azonban a virágzó kereskedelmi kapcsolatok megszakadtak, a központi volgai bulgár dialektust beszélő elit behódolt a mongoloknak és az őket kísérő kipcakoknak. A 'kehely, serleg' jelentésű szó egyik alakváltozata tovább vándorolt a középkipcak-kori kazáni tatárba:

Óor. [čarka] → VB čärkä → kazáni tat. čärkä

A másik volgai bulgár alakváltozat (*čerke*) szerkezetileg és hangtanilag a mari B M *tšerke* és Ob₂ *tšerke* (Azikowo) *tšerke*, Ok (MalK) Ms *tšerke*, valamint a csuvas *čerkke* és *čerke* alakokkal képez egy csoportot. Azonban túl egyszerű lenne azt gondolni, hogy a volgai bulgár nyelvjárasi változatok közül a nyílt *ä*-t tartalmazó variáns a központi volgai bulgár nyelvterületen volt elterjedve, a zárt *e*-t tartalmazó pedig abban a nyelvjárásban, amely a csuvas alapjául szolgált, és így ez utóbbi csoportban a csuvas volgai bulgár nyelvjárasi elődje lett volna a domináns donor. Egy ilyen feltevést az a tény cáfolja, hogy a csuvas elődjében a kései középcsuvas korban első szótagban rendszerszerűen lejátszó-

²¹ Az alábbi kölcsönzések hangtani részleteire vonatkozó irodalmat l. előbb.

dott az $e > i$ változás. Ez a változás már a csuvas nyelv közép-mongol jövevény-szavaiban is végbement:

Középmong. *delbege* 'bridle, reins' → közép-csuvas. *tilxepe* 'ua.' (Róna-Tas 1982: 89)

Középmong. *dem* 'help, assistance' → közép-csuvas. *tim* 'wish, etc.' (Róna-Tas 1982: 91)

Középmong. *elbeg* 'abundance, remains' → közép-csuvas. *ilpek* 'abundance' (Róna-Tas 1982: 91–92)

De az $e > i$ változás lezajlott valamennyi olyan első szótagi donornyelvi e -t tartalmazó jövevényt szóból, mely a 13. és 15. század között került a csuvas elődjébe:

Óor. *дегътъ* → közép-csuvas. **tekiüt* > A *tikēt*

Votj. *ńemri* 'Kartoffelsuppe' → közép-csuvas. **nemir* > *niměr*, *miměr* 'зава-ри-ха' (Róna-Tas 1982: 167)

Közép-tatár **deņiz* 'more' → közép-csuvas. *tenis* > *tinės* 'more' (Róna-Tas – Berta 2011: 894)

Az adatok azt mutatják, hogy a csuvas elődjében a gutturálisok harmóniájának érvényesülése és az $e > i$ változás megközelítőleg egyidejűleg volt működésben. Ha a csuvas elődje az orosz *čarka* szót a 16. században vagy utána vette volna át (a kései közép-csuvas korban), akkor a csuvas oldalon törlődött volna benne a gutturálissal való harmonizálás követelménye és hátul képzett magánhangzó jelent volna meg benne, hasonlóan az orosz eredetihez. Ilyen példák nagy számban ismertek, vö. Agyagási 2005. Ezért kijelenthető, hogy a csuvas *čerke* és *čerkke* alakváltozatok az elől képzett magánhangzók és a gutturális alkotta harmóniára való tekintettel volgai bulgár archaizmusnak minősülnek, de ezek nem a csuvas elődjéül szolgáló volgai bulgár nyelvjárásban létrejött szabályos alakok, hanem egy másik kiháló félben lévő, korábban domináns nyelvjárásból kerülhettek a csuvasba, onnan pedig a nyugati mari nyelvjárás hegyi alnyelvjárásába.

Összegezve az elmondottakat, az óorosz *čarka* szó kettős volgai bulgár közvetítéssel jutott el két különböző útvonalon a mari két nagy nyelvjárási blokkjába:

KSzl. [<i>čarka</i>]	→	VB	<i>čärkä</i>	~	<i>čerke</i>
			↓		↓
		Közép-tatár	<i>čärkä</i>	közép-csuvas	<i>čerke</i>
			↓		↓
		Keleti mari	<i>čarka</i>	nyugati (hegyi)	<i>čerke</i>

A keleti mari irányába haladó nyelvi közvetítés a hatalmi és nyelvi dominanciát egymás között váltó nyelvek közreműködésével zajlott, míg a másik esetben egy korábbi domináns nyelv szubsztrátum-effektusát kell feltételeznünk.

Irodalom

- Agyagási Klára (1992), An Old Russian Loan-word in the Volga Turkic Languages. In: Bethlenfalvy, Géza – Birtalan, Ágnes – Sárközi, Alice – Vinkovics, Judit. (eds), Altaic Religious Beliefs and Practices Proceedings of the 33rd Meeting of PIAC. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992. 1–13.
- Agyagási Klára (1994a), Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von **kəʒel'a* 'Hanfhocke'. Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge 13: 56–67.
- Agyagási Klára (1994b), Weitere Beiträge zur Aufdeckung eines internationalen Wanderwortes (Das Wort 'Buch' im Wolgagebiet). In: Baldauf, Ingeborg – Friederich, Michael (Hrsg.), Islamkundliche Untersuchungen. Band 185. Franz Steiner Verlag, Berlin. 29–36.
- Agyagási Klára (1998), On the Characteristics of the Cheremiss linguistic Interferences on Chuvash. In: Johanson, Lars (ed.), The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. Mainz. Turkologica 32, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 667–682.
- Agyagási Klára [Адягаши, К.] (1999), К вопросу об этногенезе марийцев. Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae 52: 293–307.
- Agyagási Klára (2000), Az átadó nyelvjárások kérdése a csuvas nyelv mari eredetű jövevényszó-állományában. Nyelvtudományi Közlemények 97: 155–182.
- Agyagási Klára [Адягаши, К.] (2002), К вопросу о появлении сверхкратких лабиальных гласных в марийских диалектах. In: Йорма Луутонен (ред.), Материалы международного симпозиума «Языковые контакты Поволжья». Турку. 70–86.
- Agyagási Klára [Адягаши, К.] (2005), Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-Камского ареала. Часть I. Этимологический справочник. Studies in Linguistics of the Volga-Region Vol. II. Debrecen University Press, Debrecen.
- Agyagási Klára (2007), Mittelbulgarische Dialekte – mittelbulgarischer Sprachzustand. In: Boeschoten, Hendryk – Stein, Heidi (Hrsg.), Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.–7. Oktober 2002. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. Turkologica 69: 24–36.
- Agyagási Klára (2008), Языки Волго-Камского языкового ареала как источник исследования русской исторической диалектологии. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hung. 53: 267–274.
- Agyagási Klára (2012), Language Contact in the Volga-Kama Area. In: Kincses-Nagy, Éva – Biacsi, Monika (eds), The Szeged Meeting. Proceedings of the Fifteenth International Conference on Turkish Linguistics held on August 20 – 22 2010 in Szeged. Studia Uralo-Altica 49. Department of Altaic Studies, Szeged. 21–37.
- Ahlqvist, August (1856/2008), Tschuwaschiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band I. Hrsg. von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Studies in Linguistics of the Volga Region Vol. IV. Debrecen University Press, Debrecen.
- Aikio, Ante (2014), On the reconstruction of Proto-Mari vocalism. Journal of Language Relationship 11: 125–157.

- Ašmarin N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1928–1950), Словарь чувашского языка. Казань – Чебоксары.
- Beke Ödön (1997), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) I. Herausgegeben von János Pusztay. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Bereczki, Gábor (1968), Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen. CUFU-2/VIII: 70–78.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki, Gábor (1984), Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Wolga–Kama-Gebiet. Nyelvtudományi Közlemények 86: 307–314.
- Bereczki, Gábor (1993), The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages. In: Brogyanyi, Bela – Lipp, Rainer (eds.), Comparative-Historical Linguistics. Indo-European and Finno-Ugric Papers in Honour of Oswald Szemerényi III. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. Studia Uralo-Altaica 35, Szeged.
- Bereczki, Gábor (2005), Взаимосвязи языков Волго-Камского ареала. CUFU-10/1: 1–49.
- Bereczki, Gábor (2007), Der Sprachbund des Wolga-Kama Gebiets. Incontri Linguistici 30: 11–28.
- Campbell, Lyle (1998), Historical Linguistics. An Introduction. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Daľ, Vladimir. [Даль, В.] (1882/1982), Толковый словарь живого великорусского языка I–IV. Санкт-Петербург – Москва.
- Helinski, Eugen (2003), Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. Nyelvtudományi Közlemények 100: 156–168.
- Jakobson, Roman (1931/1971), К характеристике евразийского языкового союза. Selected writings I. Phonological studies. Second, expanded edition. Mouton, The Hague – Paris. 144–202.
- Johanson, Lars (2002), Structural factors in Turkic Language Contacts. Curzon, Richmond UK.
- Johanson, Lars (2013), Turkic Language Contact. In: Raymond Hickey (ed.), The Handbook of Language Contact. Wiley – Blackwell. 652–672.
- Mahmutova, L. T. (szerk.) [Махмутова, Л. Т. (ред.)], (1969), Диалектологический словарь татарского языка. Татарское книжное издательство, Казань.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka (2008), Tscheremissisches Wörterbuch. Aufgezeichnet von Volmari Porkka, Arvid Genetz, Yrjö Wichmann, Martti Räsänen, T. E. Uotila und Erkki Itkonen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Muysken, Peter (2000), From linguistic Areas to Areal Linguistics. A research proposal. In: Gilbers, Dicky – Nerbonne, John – Schaeken, Jos (eds), Language in Contact. Studies in Slavic and General Linguistics 28: 263–275. GA Rodopi, Amsterdam – Atlanta.

- Osmanov M. M. (szerk.) [Османов, Р. Р. (ред.)] (1966), Татарско–русский словарь. Академия Наук СССР, Казанский институт языка, литературы и истории. Издательство Советская энциклопедия. Москва.
- Róna-Tas, András (1982), Loan-words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. In: *Studia Uralo-Altaica* 17: 66–134.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic Influence on the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Róna-Tas, András (1998), Western Old Turkic. In: Johanson, Lars (ed.), *The Mainz Meeting. Proceedings of The Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994*. *Turcologica* 32: 619–626. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. *Turkic Loanwords in Hungarian. I–II. Turcologica* (herausgegeben von Lars Johanson). Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Scherner, Bernd (1977), *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1972), О некоторых отличительных признаках волгокамского союза. In: Т. М. Гарипов – Н. В. Черемисина (szerk.) [Т. М. Гарипов – Н. В. Черемисина (ред.)], *Языковые контакты в Башкирии. Тематический сборник*. Уфа. 8–17.
- Skvortsov M. I. [Скворцов М. И.] (1982), *Словарь чувашского языка*. Русский язык, Москва.
- Sreznevskij, I. I. [Срезневский, И. И.] (1989), *Словарь древнерусского языка*. (Ре-принт.) Книга, Москва.
- Thomason, Sarah Gray – Kaufman, Terrence (1988), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- TRSI = Osmanov 1966.
- Trubačev N. I. [Трубачев, Н. И.] (1974–), *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Под ред. О. Н. Трубачева. Наука, Москва.
- TTDS = Mahmutova 1969.
- Varbot, Ž. Ž. [Варбот, Ж. Ж.] (1969), *Древнерусское именное словообразование*. Наука, Москва.
- Vasmer Max. [Фасмер, М.] (1986/87), *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х томах. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Изд. 2-е, стереотипное. Прогресс, Москва.
- Weinreich, Uriel (1953), *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York.